

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КАТЕГОРІЙНА ПАРАДИГМА ВІДДІЄСЛІВНОГО ПРИСЛІВНИКА В СЕМАНТИКО- СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Фенко М. Я. Функціонально-категорійна парадигма віддієслівного прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення.

Стаття присвячена дослідженню проблеми функціонально-категорійної парадигми віддієслівного прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення. Основна увага зосереджена на аналізі функціонального потенціалу дієприслівника та реалізації категорій предикатності, валентності, атрибутивності в реченневих конструкціях.

Ключові слова: дієприслівник, категорія, функція, атрибутивність, валентність, предикатність, семантико-синтаксична структура речення.

Фенко М. Я. Функціонально-категориальная парадигма отглагольного наречия в семантико-синтаксической структуре предложения.

Статья посвящена исследованию проблемы функционально-категориальной парадигмы отглагольного наречия в семантико-синтаксической структуре предложения. Основное внимание сосредоточено на анализе функционального потенциала деепричастия и реализации категорий предикатности, валентности, атрибутивности в синтаксических конструкциях.

Ключевые слова: деепричастие, категория, функция, атрибутивность, предикатность, валентность, семантико-синтаксическая структура предложения.

Fenko M. Y. Functional-categorial paradigm of the participle in semantic-syntactical sentence structure.

The article is devoted to research of problem of functional-categorial paradigm of the participle in semantic-syntactical sentence structure. Basic attention is concentrated on the analysis of the functional potential of the participle in categories: predicativity, valency, attributivity.

Key words: participle, category, predicativity, attributivity, valency, semantic-syntactical sentence structure.

Функціональний підхід до аналізу мовних одиниць безпосередньо пов'язаний із категоріями синтаксису. Категорія в синтаксисі – це певна ознака, характеристика, яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць. Залежно від виду категорійної ознаки визначають різні типи синтаксичних категорій. Характер та специфіка синтаксичних категорій проявляються на матеріалі речення. Речення як багатоаспектну одиницю в українській граматиці кваліфікують із формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного планів (О. В. Бондарко [1], І. Р. Вихованець [4], К. Г. Городенська [5], М. В. Мірченко [8] та ін.).

Сукупність синтаксичних одиниць і категорій об'єднує поняття функції. Загалом розрізняють три типи функцій: формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні. Система функцій ґрунтована передусім на основі синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень, які власне і впливають на розподіл функцій формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних та комунікативних.

За функціональними характеристиками морфологічні одиниці, відповідно, поділяють на одиниці субстанціального і предикатного плану (І. Р. Вихованець [4], А. П. Загнітко [7], М. В. Мірченко [8] та ін.).

Вивчення ролі слова в реченні, вияв його різних функцій є одним із важливих підходів до аналізу мовних явищ.

Основною морфологічною одиницею є частина мови. За комплексним критерієм в українській граматиці вирізняють п'ять частин мови в таких ієрархічних стосунках: іменник і дієслово як центральні частини мови та прикметник, прислівник і числівник як периферійні частини мови.

Ми поділяємо думку тих науковців (І. Р. Вихованця [4], К. Г. Городенської [5], А. П. Грищенка [6] та ін.), які кваліфікують прислівник як самостійну частину мови, що ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови – прикметникові, дієслові, числівникові та іменникові й характеризується морфологічною безкатегорійністю та незмінністю. Відсутність у сучасній лінгвістиці єдиного підходу до визначення функціональних та категорійних характеристик прислівника, його статусу серед інших частин мови зумовили вибір теми дослідження. Адже визначення функціонально-категорійних параметрів віддієслівного прислівника дозволить розширити уявлення про цей клас слів.

Щодо історії вивчення віддієслівного прислівника (дієприслівника), то вона має давні традиції в лінгвістиці. Перші спроби виділення цього класу слів у мові належать М. Смотрицькому. Проте сам термін «дієприслівник» у науковий обіг ввели С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер.

Загалом у дослідженнях лінгвістів різних періодів можна виокремити чотири основних погляди на дієприслівник:

- виокремлення дієприслівника в самостійну частину мови;
- визначення дієприслівника як змішаної дієслівно-прислівникової категорії;
- інтерпретація дієприслівника як класу незмінних слів;
- пояснення дієприслівника як прислівника дієслівного походження.

Відомі російські граматисти М. В. Ломоносов, О. Х. Востоков і М. І. Греч вважали дієприслівник формою дієслова, яка позначає сторонню дію предмета, що відбувається при головній його дії.

Основна позиція на дієприслівник була сформульована Л. В. Щербою: «...інфінітив, дієприкметник, дієприслівник і особові форми визнаються як форми одного слова-дієслова тому що, хоч кожна з цих форм має і своє значення, однак всі вони мають спільне значення дії» [11, с. 20].

У дослідженнях наступних періодів мовознавці користувалися різними підходами для тлумачення дієприслівника як окремого класу слів. Так, Ф. І. Буслаєв, представник логіко-граматичного напрямку в лінгвістиці, дієприслівник визначав як особливе предикативне слово, за змістом відповідне присудку підрядного обставинного речення [2, с. 19].

Представник формально-граматичного напрямку в мовознавстві О. М. Пешковський звернув увагу на особливості функціонування дієприслівників. Саме за морфологічними та синтаксичними ознаками він

виділив дієприслівник, як і дієприкметник та інфінітив, у самостійну частину мови [9, с. 63].

Абсолютно протилежними були думки Ф. Ф. Фортунатова, який відокремив дієприслівник від категорії дієслова через те, що він не вкладається в систему відмінюваних форм дієслова. Дієприслівники, за його твердженням, варто включити до розряду незмінних слів як слова з характерними формами словотворення [10, с. 240].

В. В. Виноградов, на основі попередніх учень, створив власне бачення дієприслівників, в основі якого була своєрідність дієприслівника як синтез ознак дієслова та прислівника, і визначив дієприслівник – змішаною дієслівно-прислівниковою категорією [3, с. 37].

Більшість сучасних граматистів дієприслівник визначають як проміжну між дієсловом і прислівником категорію, яку прийнято розглядати в системі дієслова, оскільки дієприслівники, як і дієслова, становлять граматичне поняття дії та виявляють тотожні з іншими дієслівними формами відношення до слів у реченні. Автори «Теоретичної морфології української мови», спростувавши думку про наявність у дієприслівнику дієслівних категорій, аргументовано довели, що дієприслівник – це «віддієслівний прислівник» [5, с. 323].

Розходження в тлумаченні дієприслівника та його функцій у реченні існують ще й зараз. Досі немає однозначного частиномовного трактування дієприслівника (чи належить дієприслівник до класу дієслів, чи до класу прислівників), недостатньо висвітлені функції дієприслівників у реченні, при їх розгляді немає чіткої системи – змішують семантичний і синтаксичний підходи, морфологічні і синтаксичні ознаки. Ми ж поділяємо думку тих науковців [5], які зараховують дієприслівник до класу прислівників як прислівник дієслівного походження.

Визначення дієприслівника як прислівника дієслівного походження дає поштовх до іншого погляду на його функціональну специфіку та семантико-синтаксичну категорійну парадигму. Центральною величиною семантико-синтаксичної категорійної парадигми дієприслівника виступає напівпредикатна категорійна парадигма. Напівпредикатні дієприслівники, функціонуючи в реченнєвій конструкції, супроводжують основний предикат речення й виражають значення попередності, одночасності або наступності додаткової дії щодо центральної дії предиката, наприклад: *Підуть дощі, оживляючи вологою поля* (О. Довженко) = *дощі підуть + дощі оживлять вологою поля*. У напівпредикатній категорійній парадигмі дієприслівника виділяємо такі семантичні варіанти граем:

1) граєми попередності, що визначають супровідну дію дієприслівникового напівпредиката, яка передувала дії основного предиката речення, наприклад: *Завернувши коні од самого перестоялого озера пізнього проса, підійшов до кручі, поглянув у далечінь* (М. Стельмах); *Поминувши балочку, Мариська здивовано зупинилася*

(В. Кравченко); *Поставивши відро на землю, хвилинку стояла нерухомо* (М. Коцюбинський); *Ах, це десь весна танцює, розтопивши білу кригу* (П. Тичина);

2) грамеми одночасності, що виражають одночасність супровідної дії з дією основного предиката, наприклад: *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П. Тичина); *Остан ішов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, потоптані товаром і пастухами* (М. Коцюбинський); *І пішли вони разом обойко полем, шляхом до долини за селом, – у долині три коні паслося вороних і два товариша дожидали, палючи люльки...* (Марко Вовчок);

3) грамеми наступності, що представляють дію, яка протікає в часі після дії головного предиката, наприклад: *Постоявши деякий час біля машини, хлопець заліз на сидіння, міцно прикривши за собою дверцята* (О. Гончар); *Марта одвернулася і вийшла, замкнувши з силою двері* (Б. Лепкий).

Такі часові характеристики дієприслівника не є їх внутрішніми морфологічними характеристиками, а перебувають у зовнішньому оточенні й виявляються лише через зв'язок із основним предикатом.

Речення з дієприслівниковим компонентом у функції напівпредиката з формально-граматичного боку – прості, оскільки становлять структурну схему основного складу речення, ускладнену дієприслівниковою конструкцією. Напівпредикатність дієприслівника є залежною і не сприймається поза основною лінією речення, наприклад: *Одягнувши хутко шерстяного платка з польовими чічками-квітками поверх білої, вишиваної на підоліччі і зап'ясниках сорочки, Марійка зібралася в дорогу* (М. Старицький).

Із семантичного погляду речення з напівпредикатними дієприслівниковими конструкціями – складні (неелементарні). Адже з точки зору об'єктивного змісту в ускладненому реченні є ще одна додаткова номінація реальної дійсності, яка виражена дієприслівником і залежними від нього словами, а також семантико-синтаксичні відношення, що встановлюються між основною та додатковою номінаціями. У семантико-синтаксичній структурі таких реченневих конструкцій функціонують *два предикати* – основний та вторинний. Вторинний дієприслівниковий напівпредикат займає центральне місце в семантичній будові напівпредикатної конструкції, визначаючи семантико-синтаксичну модель модифікованого елементарного речення. У результаті чого дієприслівник зберігає вихідні для дієслова валентні властивості, тобто семантично визначені валентні гнізда предиката заповнюються відповідними відмінковими формами. У граматичній системі сучасної української мови дієприслівниковий напівпредикат характеризують як одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- та шестивалентний.

Аналіз фактичного матеріалу довів, що дієприслівники у реченні обов'язково реалізують суб'єктну валентність, але ця суб'єктна синтаксема виступає спільною для основної та дієприслівникової дій, наприклад: *Переживаючи якийсь незрозумілий страх, водночас я нічого не міг із собою вдіяти* (М. Стельмах); *Побачивши Нелю, Безбородько збентежився до непристойності* (І. Вільде); *Срібною річкою потік небом Чумацький Шлях, нагадуючи дві протоки, наче Дніпро-Славути* (З. Тулуб); *І грози, пролітаючи над містом, плачуть* (П. Тичина). Крім цього вторинний дієприслівниковий напівпредикат може відкривати позиції об'єкта, адресата, інструменталія, локатива, наприклад: *Подались вони обоє, обминаючи сторожу* (М. Вороний); *Січовики ударили в багнети, отак гортаючи руками жар* (Юрій Клен); *Він нічого не відповів і пішов на схід, несвідомо прямуючи на луки* (Микола Хвильовий).

Центр валентної семантико-синтаксичної категорійної парадигми становлять двовалентні та тривалентні дієприслівникові напівпредикати, а непоширеними вважаємо шести-, п'яти- та чотиривалентні дієприслівникові напівпредикати. Загалом позицію напівпредикатної дієприслівникової конструкції зумовлює синтаксична периферійність, що виявляється в неможливості формування структурної основи речення. Семантична структура речення – це певна піраміда, вершиною якої виступає предикат із його валентними властивостями, що виникають або не виникають залежно від ситуативно-комунікативних умов мовленнєвого потоку.

Із огляду на те, що семантика дієприслівника (подібно до прислівника) є синтаксично зумовлена й дієприслівник є виразником ознаки іншої дії або стану, це спричиняє його атрибутивне (адвербіальне) функціонування при дієслівному компоненті речення. Звідси можемо стверджувати про можливість виокремлення атрибутивної (адвербіальної) категорійної парадигми дієприслівника, тобто вираження атрибутивних значень дієприслівниковими компонентами. Атрибутивна функція дієприслівника спрямована на характеристику дії, уточнення семантики предиката речення, наприклад: *Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче* (Т. Шевченко); *Серед шатра циганського вогник погоряє, то палахне, то потухне! А дівка циганка сидить собі підпершиця* (Ю. Федькович). Така властивість дієприслівника стає можливою тоді, коли він займає придієслівну залежну позицію й характеризує основну дію предиката за способом її виконання, тобто виражає спосіб дії. Серед атрибутивних (адвербіальних) дієприслівникових грамам способу дії, виокремлюємо такі семантичні різновиди:

1) грамеми, що визначають конкретні фізичні дії предмета (*несучи, полюючи, викидаючи, забравши, розгорнувши і под.*), наприклад: *Він сидів трохи похилившись, та не так, як хиляться хиренні люди, а так, як сама сила клониться одпочиваючи* (Марко Вовчок); *Вони пололи на грядці, зігнувшись* (М. Коцюбинський);

2) грамеми зі значенням існування предмета в певному положенні, його рух, переміщення (*сидячи, стоячи, обходячи, минаючи, наближаючись* та ін.), наприклад: *Співають ідуци дівчата, а матері вечерять ждуть* (Т. Шевченко); *Він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи, і він не знав, що так умирають в легендах* (Ю. Яновський); *Нишком, крадучись, пролізе воїн поміж заметами* (А. Головка); *Пішла швидко, аж підбігаючи іноді* (А. Головка);

3) грамеми, що називають дію мовлення (*мовлячи, кажучи, щебечучи, співаючи* і т. д.), наприклад: *Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть* (М. Рильський); *Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова...* (Ю. Яновський); *Попрала дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі, щебечучи як ластівки* (П. Куліш);

4) грамеми, що виявляють внутрішній стан предмета (*сміючись, радіючи, похнюпившись, люблячи* та ін.), наприклад: *Люди слухають похнюпившись* (Панас Мирний); *І, люблячи, без жалю підведе свою холодну і тверду рушницю* (М. Рильський); *Не так тії вороги, як добрії люди – і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять...* (Т. Шевченко);

5) грамеми, що виражають інтелектуальні дії (*замислившись, дивуючись, розуміючи, зрозумівши* і т. д.), наприклад: *Але Хо не помічав того: він сидів, замислившись, з радісною усмішкою на вустах, з надією в серці* (М. Коцюбинський); *Замислившись думав як друга продати* (Ю. Федькович); *Він раптом занувся, заплутався, зрозумівши, що не можна назвати радістю або щастям цю скорботну зустріч* (З. Тулуб);

6) грамеми, що визначають певні дії за кольором (*біліючи, синіючи, почервонівши, позеленівши* і под.), наприклад: *І виноград міцний кладіть на темну мідь, на простий жертвеник між вічними дубами, де постать Зевсові біліючи стоїть в блакиті творчої, блаженної нестями* (М. Рильський); *Опісля, як було побачить Павло тую дівчину, біліючи тікає геть* (Марко Вовчок); *Сонечко стоїть низько на заході й червоніючи заходить за степ...* (М. Стельмах);

7) грамеми з атрибутивно-темпоральним значенням (*поснідавши, пообідавши, повечерявши, дівуючи* і ін.). Ці форми, характеристики дії предиката, виконують і роль часового конкретизатора здійснення дії, наприклад: *Але й повечерявши, не загасив ще лампи він* (А. Головка); *Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала...* (Панас Мирний). У реченні: *І за вечерею, і повечерявши, – обсівшись біля припічку, щоб курити в піч, гуторили допізна чоловіки про се, про те* (А. Головка), дієприслівник *повечерявши* вказує на час здійснення дії – після вечері;

8) грамеми з атрибутивно-причиною семантикою (*розпалившись, злякавшись, втомившись, розсердившись, боячись* і под.), наприклад: *Іниа мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином* (Панас Мирний); *Втомившись, пишучи*

закони, пішов любенько погулять (Т. Шевченко); *Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкуру й лягли спати* (С. Скляренко); *Хвилюючись і все ще не опам'ятавшись, солдат розповідав про себе* (О. Гончар). У таких реченнєвих конструкціях дієприслівникова грамема виражає додаткову характеристику основного предиката й причину здійснення дії цього ж предиката, наприклад: *Сніжок води злякавшись, тихенько тануть стане* (Л. Глібов) – *Сніжок почав танути через те, що злякався води*. Для дієприслівника характерна специфічна сфера функціонування. Саме завдяки позиційним переміщенням у структурі речення дієприслівник виявляє свої функції й дає змогу виділити семантико-синтаксичну категорійну парадигму, яка представлена напівпредикатною категорійною парадигмою, валентною семантико-синтаксичною категорійною парадигмою та атрибутивною (адвербіальною) категорійною парадигмою. Грамемне представлення кожної з парадигм виражає функціональний потенціал дієприслівника та його семантичну різноманітність.

Література

1. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
2. Буслев Ф. И. Общий курс русской грамматики / Ф. И. Буслев. – М. : Учпедгиз, 1935. – 241 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.-Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 [2] с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. – К. : Рад. школа, 1982. – 209 с.
7. Загнітко А. П. Рівнева структура речення і граматичні категорії / А. П. Загнітко // Мовознавство : III Міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С. 189–192.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Марченко. – [2-ге вид.]. – Луцьк : Вежа, 2004. – 393 с.
9. Пешковский А. А. Русский синтаксис в научном освещении / А. А. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
10. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : в 2-х т. / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – 1956. – 450 с.
11. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 63–84.